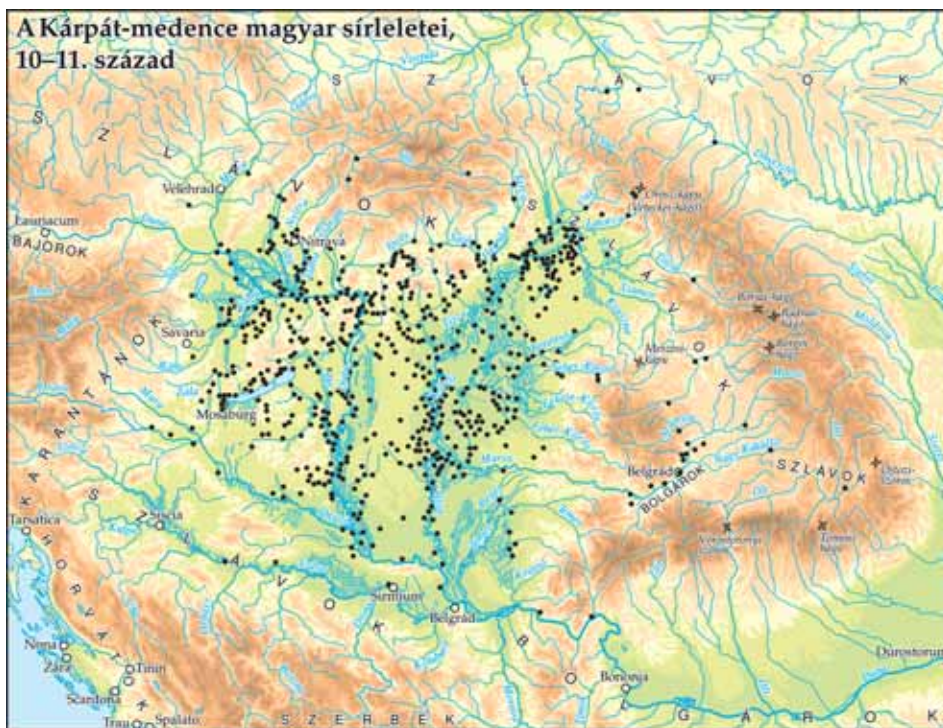

A honfoglalók szállásterülete

A honfoglalók megtelepedéséről az utánuk maradt 9–11. századi temetők vallanak a legvilágosabban. Ezek értelmezése korántsem egyszerű, ám nem tanulságok nélkül való feladat. A 9. század végén új hazájukba költöző magyarok ugyanis nem néptelen területre érkeztek. A Kárpát-medence középső részein avar közösségeket találtak, a peremterületeket szláv népek lakták, a Dunántúl (a hajdani római Pannónia provincia) frank fennhatóság alá tartozott, a Maros középső szakaszát (Gyulafehérvár környékét) pedig bolgár csoportok tartották uralmuk alatt. A térség etnikai sokszínűségét tovább növelte az a tény, hogy maguk az érkezők is több gyökerű kultúrával rendelkeztek. Az írott forrásokból tudjuk, hogy három törzsbbe szervezték a 9. század folyamán hozzájuk csatlakozott, eredetüket és kultúrájukat tekintve eleve vegyes összetételű kabarokat. A kutatók álláspontja nem egységes annak megítélésében, hogy a székelyek elődei Kelet-Európában vagy itt helyben csatlakoztak-e a magyarokhoz. Végezetül Taksony fejedelem (955 k.–972 k.) uralma idején besenyő csoportok is költöztek a Kárpát-medencébe, maga a fejedelem is e nép egyik előkelő családjából választott feleséget.

A hajdani Magyarország területén talált 9–11. századi temetők értékelését megnehezítette, hogy a kutatók korábban (s gyakran napjainkban is) kétféle értelmezési módból kiindulva kutatták azokat. Leggyakrabban, már a 19. század második felétől etnikai alapon próbálták szétválasztani a régészeti hagyatékot, de ez a törekvés – amely gyakran nem nélkülözte az aktuálpolitikai szándékot sem – számos hibalehetőséget rejtett magában. Egészen az 1950-es évekig a magyar kutatás is csupán a lóval, fegyverrel, ékszerekkel és méltóságjelvényekkel jellemezhető lelőhelyeket tartotta magyarnak, kizárva ezzel a magyar emlékek köréből a szerény ékszerekkel vagy éppen melléklet nélkül eltemetettek sokaságát, a hajdani társadalom közrendű vagy félszabad, szolgai állapotú tömegeit. Ez utóbbiakat ugyanakkor a környező államok nemzeti identitást kereső kutatói örömmel fogadták el a maguk őseinek, ily módon nagy szláv tömegekkel benépesítve a Kárpát-medencét. A helyzet tarthatatlansága Fehér Géza

és Szőke Béla kutatásai nyomán vált nyilvánvalóvá. Utóbbi, szakítva a zsákutcába vezető módszerrel, inkább társadalmi kategóriák (törzsi-nemzetségi arisztokrácia–középréteg–köznép) szerint próbálta besorolni a korszak temetőit. E jogi kategóriák azonban a régészet eszközeivel nagyon nehezen elkülöníthetők. Az is bizonyos, hogy egy-egy temető önmagában nem köthető valamely társadalmi réteghez, hiszen az ott eltemetettek különböző rangú és származású személyek lehettek. E módszerrel tehát ismét nem sikerült előrelépni.

Újabb lehetséges vizsgálati módszer a mikrorégiók leletanyagának preconcepciók nélküli feltérképezése és értelmezése. Az egy-egy térségben talált 10–11. századi temetők összetétele, leletanyaguk és a megfigyelt temetkezési szokások sajátosságai, a temetők megnyitására és felhagyására időpontja számos olyan kérdésre választ adnak (belső népmozgások, egyes közösségek áttelepítése, a helyben

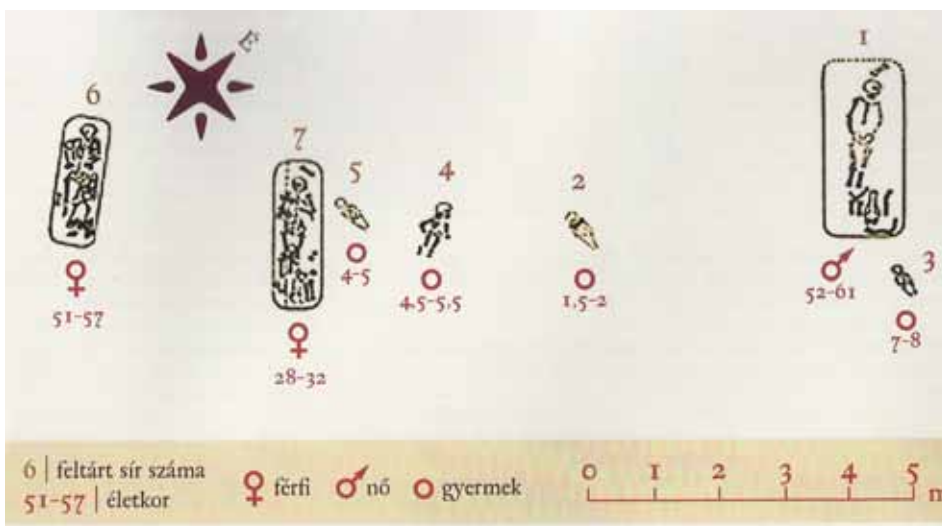
FIATAL NŐ LOVAS SÍRJA
KAROSRÓL

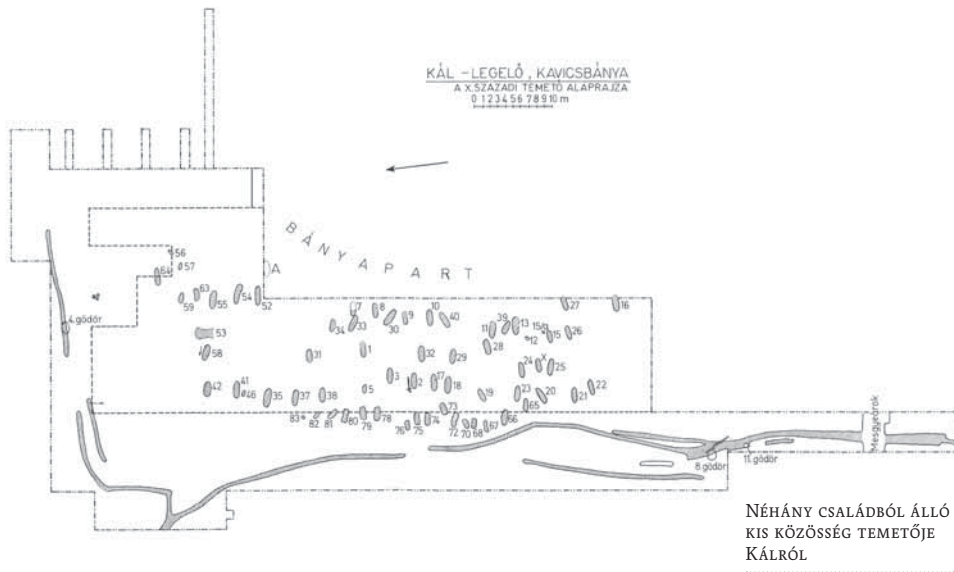

talált és az újonnan érkezett népesség összeolvadása, a társadalom és a hitvilág változásai stb.), melyek korábban rejtve maradtak előlünk.

Általánosságban elmondható, hogy a honfoglaló magyarság még a Kárpát-medence letelepedésre alkalmas területeit sem tudta létszámanál fogva teljesen kitölteni. A 10. századi temetők viszonylag kis sírszámúak voltak, az eltemetettek száma egy-egy lelőhelyen a százat

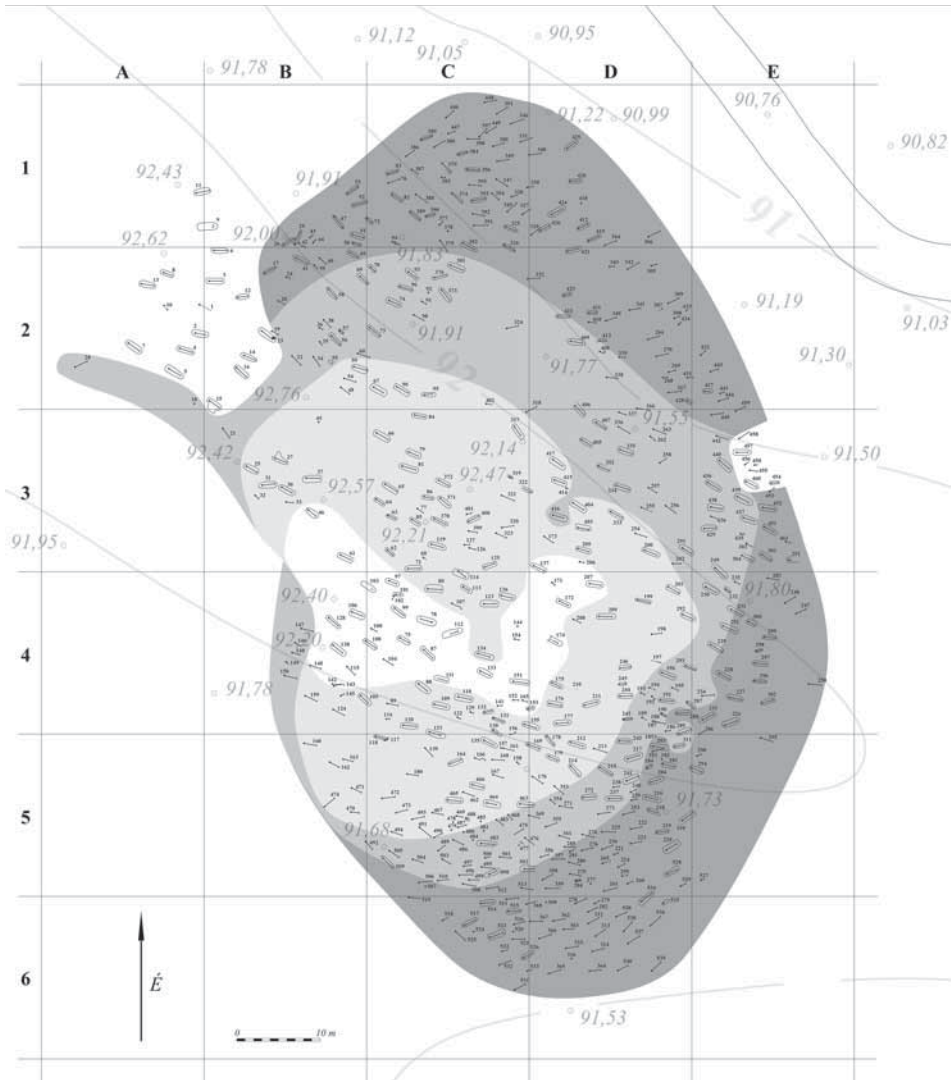
GAZDAG CSALÁD
TEMETŐJE SZAKONYBÓL

ritkán haladta meg. (Égészen extrém méretűnek – és egyedülállónak – számít a Sárrétudvari–Hízóföldön [Hajdú-Bihar megye] talált 262 síros lelőhely.) E kis, többnyire néhány családból álló közösségek temetőiket gyakran csak néhány évig vagy évtizedig használták, majd tovább költözve új szállásokat és temetőket nyitottak. A korábbi feltételezésekkel szemben csak egyes kisebb térségekre volt jellemző az, hogy ugyanazon falu népessége a 10. század elejétől a 11. század végéig egy helyben maradt. A temetőket többnyire a folyók állandóan vagy időlegesen vízjárta térségeiből kiemelkedő dombokon vagy a vízfolyásokot követő magaspartonokon létesítették. A vizektől távolabb eső szárazulatokat azonban vagy betelepítetlenül hagyták, vagy csak nagyon gyéren szállták meg. Ennek következtében az olyan, egyébként jó termőtalajjal rendelkező területek nagy részén is csak gyéren találunk temetőket, mint például a Bácska, a Bánság vagy a Maros–Körös-közének belső területei. Az erdős, hegyes vidékekre legfeljebb a nagyobb folyók völgyei mentén hatoltak be, de inkább csak az ezredforduló időszakától. Rendkívül vázlatosan áttekintve a temetők elhelyezkedése a következő képet tárja elénk:

A 10–11. SZÁZADBAN FOLYAMATOSAN HASZNÁLT MAGYARHOMROGI TEMETŐ

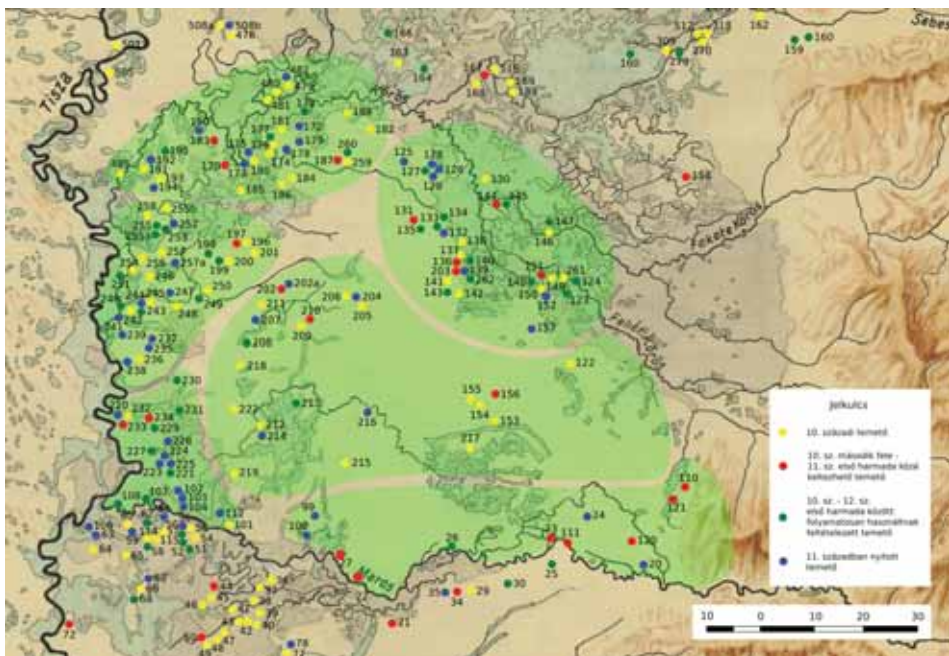

Észak-Erdély területén a 10. század első kétharmadában csak Kolozsvár térségében bizonyítható a magyarok megtelepedése. Az ottani temetőkön kívül csupán nehezen értelmezhető szórvány leletekről van tudomásunk. Dél-Erdélyben a Maros-völgy középső szakaszán, Gyulafehérvár környékén a 10. század középső harmadában tűnnek fel a magyar temetők, de nem olyan számban, hogy ott jelentős hatalmi centrum (a gyulák feltételezett központja) kialakulásával számolhassunk. A korábbi avar, bolgár és szláv népesség itt tovább élt. E két területen a század utolsó harmadában mutatható ki jelentős betelepülő magyar népesség. A Székelyföld a 10. században csak szórványosan lakott, a székelyek folyamatos jelenléte e területen nem bizonyítható. Betelepedésükkel csak a 12. század elejétől számolhatunk.

Délen a Bánság területének a déli részét a 10. században csak gyéren lakták. A Győrffy György által ide lokalizált kabar és fekete magyar lakosságnak nincs nyoma, de a feltételezett szláv és bolgár őslakosság régészeti leletei sem mutathatók ki. A magyarság a Bánság északi részén és a Maros mentén három nagyobb tömbben telepedett le. Kis sírszámú temetőik mozgékony életmódról és rövid ideig fennálló szállásokról tanúskodnak. Állandóan megtelepedett falvakkal e területen csak a 10. század végétől számolhatunk. A magyar szállásterületet övező gyepű a Temes és a Béga folyók középső folyásvidékén és attól délre húzódott. A gyepűt őrző katonai telepeknek azonban nincs nyoma.

A Maros–Körös–Tisza vidékén szinte általánosak voltak a kis sírszámú temetők, ezek felhagyása azonban mikrorégióként eltérő képet mutat. A történeti koncepciókkal (Ajtony, Vata, Gyula ide lokalizált központja) a régészeti leletek kevésé hozhatók összhangba. Békés megye északkeleti területén feltűnő a keleti, sztyeppei jellegű leletek (lószerszámos, fegyveres sírok) előfordulása még a 11. század közepén is. Egyes mikrorégiókban (Szentés–Mindszent környéke, Mezőberény–Békéscsaba körzete) a 10. századi népesség egy részének töretlen 11. századi továbbélésével számolhatunk. Ettől délre, a hajdani Zaránd megye területén az ezredfordulón törés következett be a népesség folyamatosságában. Elsősorban a Berettyó völgyében és a Sárrét vidékén, valamint Hajdúdorog környékén számolhatunk

A TISZA–MAROS–KÖRÖS-KÖZ 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK MIKROREGIONÁLIS CSOPORTJAI

más térségektől eltérő, nagyobb lélekszámú 10. századi temetőkkel, melyek használata törés nélkül folytatódik a 11. század végéig.

A Felső-Tisza-vidék hatalmi központ szerepét a 10. század első felében továbbra is megerősítve látom. Az ottani sajátos összetételű, jelentős férfitöbbséget tartalmazó temetők a fegyverekkel, méltóságjelvényekkel gazdagon felszerelt sírjaikkal a hajdani fejedelmek katonai kíséretét rejthették. Árnnyaltabban kell kezelni azonban (saját korábbi megállapításaimmal szemben is) a katonai kísérethez sorolt temetők kérdését. Úgy tűnik, a Felső-Tisza-vidék e szempontból nem egységes, hanem kisebb régiókra bontható. Az említett, egymástól gyakran csak 100–150 méterre létesített kis temetők vagy temetőcsoportok sávja Tiszaeszlár és Rakamaz határától a Bodrogközön át a Tiszahátig (Tuzsér, Eperjeske, Tiszabездéd) húzódik. Egészen eltérő jellegűek azonban a nyíri Mezőség nyugati és középső, valamint

a Rétköz területének nyugati és középső részén feltárt lelőhelyek. Egy sajátos, 10. század eleji, néhány síros kis temetőkből álló csoport kezd kirajzolódni Bereg és Szatmár térségében (Szolyva, Beregszász, Tarpa), s valószínűleg e körhöz tartozott a kolozsvári temetők egy része is. E gazdagon felszerelt kis közösségeket a Bodrogköztől a szatmár-beregi síkon, Szilágyságon át a Szamos mentén Kolozsvárig húzódó terület szláv csoportjai közé rendelte a fejedelmi akarat.

Az abaúji, borsodi, hevesi és nógrádi vidék azonos képet mutat. Leletanyaga viszonylag szegényes, a 10. század második felében az egész térségben komoly népmozgások következtek be. Itt adatolható a 11. században a nyugati telepések megjelenése is. A feltételezett, illetve az írott források által bizonyítottan ide köthető idegen elemek (kabarok, besenyők) régészeti hagyatéka azonban jelenleg nem választható el az általános Kárpát-medencei 10–11. századi leletanyagtól.

A Duna-Tisza közén a 10. század első felére csak viszonylag kevés lelőhely keltezhető, ezek kicsiny temetők voltak. A század közepén komolyabb létszámú népesség beáramlásával számolhatunk a pesti síkságtól a Szeged–Szatymaz–Kiskundorozsma környékéig húzódó területsávban. Ezek temetői azonban ismét csak rövid életűek, két-három évtizedig használták azokat. Úgy tűnik, itt régészeti

BODROGZUGI TÁJ.
FOTÓ: GABLER CSABA JUNIOR

eszközökkel is nyomon követhető a fejedelmi nemzetségen belül Taksony uralomra kerülésével feltételezett hatalomváltás. Ennek nyomai lehetnek az újabban feltárt lelőhelyek közül például Bugyi–Kisványpuszta (az ott talált tarsolylemez még a Felső-Tisza-vidéken készülhetett), vagy az Mo-ás autópálya nyomvonalán, Soroksár határában talált temető. Hasonló az időrendje a Maros-Tisza közötti szemközti Duna-Tisza közti lelőhelyeknek is (10. sz. utolsó negyede), amelyek a korszerű feltárásoknak köszönhetően a temetkezések új rendjét jelzik: egymás közvetlen közelében fekvő magányos sírok vagy néhány temetkezésből álló sírcsoportok alkotják azokat. E temetőkezdemények feltehetőleg azért nem fejlődtek nagyobb temetőkké (olyanokká, mint például a bodrogszorosok), mert az azokat létesítő közösségek viszonylag gyorsan, a század végén tovább költöztek innen. E lelőhelyek vonulata a Duna-Tisza közti homokhátságon (a hajdani Ős-Duna-meder körzetében) egészen Kalocsa környékéig elnyúlik. E régió sűrű településhálózata nagyjából a mai szerb-magyar határ körzetében húzódik, a bácskai löszhátság és a homokvidék találkozási sávjában. A Bácska déli része gyéren lakott volt, csak a Duna és a Tisza mentén települtek meg sűrűbben a honfoglaló magyarok. A Dráva–Száva közének 10–11. századi, folyamatosan használt temetői a terület keleti részén mutathatók ki. Népségük a leletanyag alapján kevert lehetett, a helyben találtak és a honfoglaló magyarok hagyatéka egyaránt felfedezhető.

A Dunántúl keleti és középső területein már a 10. századtól jelen voltak a 12. század elejéig folyamatosan használt, s így nagy sírszámúra duzzadt falusi temetők. E sávban számolnunk kell egy, a magyar honfoglalást megért késő avar népséggel. A Dél- és Nyugat-Dunántúlon nagyjából a Vörs–Kaposvár vonal jelezte a magyarság településterületét egészen a 11. század végéig. A Zala folyó vonalát csak a 10. század második felében lépte át a magyar szállások láncolata. Az Őrségben, Őrvidéken a 11. század végéig nem tudunk kimutatni markáns magyar leletanyagot. A feltételezett székely határőr közösségeknek (melyeket a nyelvészek és történészek szerint innen telepítettek volna Erdélybe) nincsen nyoma. A Nyugat-Dunántúlon viszonylag sűrű magyar településhálózat Győr és Sopron tágabb körzetében mutatható ki a 10. század elejétől, mely aztán

kiterjedt a Lajtáig. Az Árpád-kori forrásokból ismert Fertő-Moson-videki gyepűt őrző fegyveres közösségek 10. századi régészeti nyomai azonban hiányoznak.

A Kisalföld Dunától északra elterülő részét elsősorban a folyók (Vág, Nyitra, Zsitva) mentén telepítették be a magyarok. Temetőik azonban nem egyenletesen oszlanak el, például a Csallóköznek csak a délkeleti részét szállták meg, a középső részek üresen maradtak. A hegyek közé a 11. század végéig itt is csak a folyóvölgyekben hatoltak be. A temetők egy részében kétséget kizáróan kimutathatók a 9. századi népesség utódai.

A 10. századi magyar hagyaték zöme a kis sírszámú, többnyire rövid ideig használt temetőkben keresendő, melyek sírszáma csak igen ritkán haladja meg a 100-130 temetkezést. Egyedül és önmagában ez a népesség bizonyosan nem tudta volna sok száz síros temetőkkel benépesíteni a 11. századi, 12. század eleji Kárpát-medencét. Ráadásul eddigi vizsgálataim szerint nyilvánvaló, hogy még a 10. századi síroknak is csak alig egyharmada tartalmazott klasszikus keleti típusú leletanyagot: fegyvert, méltóságjelvényt, ruhadíszot, ötvösmívű ékszert. A fennmaradó kétharmad vagy melléklet nélküli, vagy egyszerű eszközöket (kés, csiholó, edény), karikaékszereket tartalmaz (nyitott hajkarikák, huzalkarperecek, huzal- vagy sodrott nyakperecek, huzal- vagy pántgyűrűk). Ez utóbbiak alig, vagy semmiben sem különböznek a késő avar temetők szélső sávjának leletanyagától. E kérdés azonban már az ide érkezők – a honfoglalók – és a helyben találtak kapcsolatának elemzéséhez vezet tovább.

A Dunántúl-jelenség

A „Dunántúl-jelenség” lényege a következőképpen foglalható össze: a Dunántúlon alig található klasszikus honfoglaló leletanyagot tartalmazó temetkezés, ezzel szemben jó néhány nagy sírszámú, mellékletekben szegény 10–11. századi temetőt ismerünk innen. A problémát egyfelől jól érzékeltetik a tarsolylemezek: az eddig ismert 27 példány közül csak egyetlen került elő a Dunántúlról (Bana). Másrészt a Kárpát-medence három legnagyobb sírszámú, mellékletekben szegény kora Árpád-kori temetője itt található: Majs (1137 sír), Halimba (932 sír), Rácalmás (795 sír).

Pedig jól indult a honfoglalás korának dunántúli kutatása: innen – Verebről – került elő a második, egyértelműen azonosított és publikált, gazdag honfoglalás kori temetkezés 1853-ban. Ezt követően azonban a rohamosan gyarapodó leletanyag tükrében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a terület jelentősen eltér a 10. századi Kárpát-medence más tájegységeitől. Ennek ellenére a „Dunántúl-jelenség” megfogalmazására csak egészen későn, 1996-ban került sor. Addigra azonban már kutatók generációi próbáltak magyarázatot találni a tárgyi anyagban és jelenségekben megfigyelhető különbségekre.

A jelenséget sokáig etnikai alapon próbálták értelmezni: a nagy sírszámú szegény temetőket szlávnak, a csekély mennyiségű, klasszikus

TARSOLYLEMEZ BANÁRÓL

honfoglaló anyagot tartalmazó sírt pedig magyarnak tekintették, a késő avar csoportok esetleges továbbélése ekkor még nem került fel. Az elképzelés tarthatatlansága az 1950-es évek végére, az 1960-as évek elejére vált nyilvánvalóvá, ekkortól a magyar kutatás látóköréből eltűntek a korábbi „szláv tömegek”.

Később újabb szempontok kerültek előtérbe, például az, hogy a késő római örökség és a hozzá kapcsolódó keresztény kultúra még évszázadokon keresztül jelen volt a Dunántúlon, amely ugyan az avar időszakban visszafejlődhetett, akár el is tűnhetett, de a Karoling hódítás hatására ismételten teret nyert. 900-ban, a Dunántúl megszállása során a honfoglaló magyarság jelentős keresztény csoportokat és részben

kiépült egyházi szervezetet talált a területen. Nem tudjuk, hogy a Dunántúl lakosságának mekkora része lehetett keresztény, de az bizonyos, hogy a kereszténység kulturális hatása sokkal erőteljesebben jelentkezett, mint a Dunától keletre eső régiókban. E szempontból a Dunántúl a Kárpát-medence legfejlettebb régiója volt, s ennek hatása tükröződhet a temetkezési szokásokban és a tárgyi kultúrában is.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a források alapján a 10. században a Dunántúl jelentős részét a fejedelmi család birtokolta, így még nehezebben magyarázható a gazdag sírok hiánya. A nagyszámú, szegényes mellékletű temető meglétét azonban esetleg indokolhatja az erős fejedelmi hatalom, amely megóvta a földművelő közösségeket az államalapításhoz vezető harcoktól vagy a tudatos széttelepítéstől.

A különféle történeti magyarázatokon túl a régészeti kutatás módszerei is jelentősen torzíthatják az eredményeket, okként felmerülhet akár a terület régészeti kutatottságának az elégtelensége, de szóba jöhetnek a regionális-mikroregionális különbségek is. Ha a Dunántúlt a Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagában leggazdagabb területével, a Felső-Tisza-vidékkel vetjük össze, akkor a különbség kiáltó. De nem szabad elfelejtenünk, hogy ez utóbbi térség messze átalagon felülinek tekinthető. Ráadásul a Dunántúl maga sem egységes régió, az elmúlt évtizedek kutatásai például a Balaton déli partja mentén gazdag honfoglaló sírok és kistemetők láncolatát hozták napvilágra, illetve Vörs körzetében több nagyméretű temető is előkerült. Ennek ellenére a Dunántúl eltérése a többi területtől a 10. századi leletanyag tekintetében továbbra is megfigyelhető: az okokat tovább kell keresnünk.

P. Zs.

